

MU'TEZİLE'NİN İSLAM BİLİM GELENEĞİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Alparslan AÇIKGENÇ*

Mu'tezile'nin Vâsıl ibn Atâ (80/690-131/748) ile başladığını varsayarsak, İslam'ın ilk yüzyılından itibaren Mu'tezile'nin İslam düşüncesine yaptığı katkıları değerlendirmek durumundayız. Kısa bir soruşturma içerisinde bunları yapmak mümkün değildir. Çünkü hem Mu'tezile içerisinde yer alan düşünürlerin düşünce yelpazesi çok geniştir, hem de en azından Mu'tezile'nin etkin olduğu dönem aşağı yukarı 500 yılı bulmaktadır; dolayısıyla böylesine uzun bir süreyi kaplayan bu düşünce boyutlarını bütünüyle değerlendirme içerisinde almak mümkün değildir. Özellikle artık günümüzde Ignaz Goldziher, Joseph van Ess, Wilferd Madelung, Gösta Vitestam, J. R. T. M. Peters, Richard Frank, D. Gimaret ve Michael Cook gibi bir çok Batılı ilim adamı yanında Ebû Rida, Abdurrahmân Bedevî, A. N. Nadir, Ali Sâmî en-Neşşâr, Alnur Zenani gibi İslam dünyasından ve ülkemizden de bir çok ilim adamının ilk dönem İslam düşüncesi üzerine topladıkları kaynaklar ve Mu'tezile üzerine yazdıkları eserler, Mu'tezile'nin daha sağlıklı değerlendirilmesine katkıda bulunmaktadır. Bütün bu kaynaklar da dikkate alınca böylesine kısa bir soruşturmada Mu'tezile'yi tüm yönleri ile değerlendirmek gerçekten çok zordur. Bu açıdan genel hatları ile tarih içerisinde bir seyir şeklinde ilk dönem İslam düşüncesini dikkate alarak bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Mu'tezile ile ilgili ilk değerlendirmenin, bu düşünce okulunun ortaya çıkması ve gelişim tarihi açısından olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında denebilir ki Mu'tezile'nin hâlâ tam olarak nasıl doğduğu açıklanamamıştır. Bize göre, Mu'tezile'nin ortaya çıkışını, İslam bilim geleneği içerisinde oluşan "bilimsel süreç"le açıklamak mümkündür ("bilimsel süreç" kavramının ayrıntılı açıklaması için bk. Alparslan Açıkgenc, *Scientific Thought and its Burdens*, İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2000, özellikle 3. Bölüm). Buna göre kısaca şöyle diyebiliriz: Tarih içerisinde hiç bir fikir ve oluşum âniden ortaya çıkmaz, belli bir süreçle tedricen oluşarak gün yüzüne çıkar. Bu oluşumun türü ne ise, geçirdiği süreci düzenleyen ilkeler de genellikle o türden olur. Mu'tezile bir düşünce okulu olduğundan bilimsel ilkelerin onun oluşum sürecini etkisi altında tutması gerekir. Bilim ise, temelde bilgi edinme faaliyeti olduğundan bilimsel (epistemolojik) güçlerle idare edilen bir süreçtir. Buradan şu sonuç çıkar ki, herhangi bir toplumda

* Prof. Dr. Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, aacikgenc@hotmail.com

ortaya çıkan düşünce akımları ve bilimsel disiplinler bilgisel ilkelerin etkisi ile yönlendirilen ve düzenlenen bilimsel süreçle oluşurlar.

Bilimsel süreç, başlangıçta herhangi bir bilimin varlığı söz konusu değilse, bilgisel süreç olarak başlar ve şartlar uygun olursa bilgisel süreç zamanla bilimlerin doğmasına yol açarak bilimsel sürece dönüşür. İslam'ın başlangıcında bu toplumda bilimlerin varlığından söz edilemeyeceği açıktır. O halde bilimsel sürecin İslam'da bilgisel süreç olarak başladığını söyleyebiliriz. Bu süreci yönlendiren en önemli etken, vahyin rehberliğinde oluşan İslam dünya görüşü içerisindeki "bilgi yapısı"dır. Bu yapı, bilgiye önem verdiği gibi, bilgiyi elde etmek için toplumda gerekli olan bilgisel düzeneği de kurmuştur. Bilgisel düzenek, toplumda bilgi elde edilmesi için ve oluşturulan bilginin yayılması için gerekli olan zihinsel ve eğitsel vasıtaların tümüdür. Böylece ilk dönem İslam toplumunda çok faal bir bilgisel süreç oluşmuştur. Bu süreç içerisinde bilgi edinme faaliyetleri büyük bir hızla yayıldığından toplumda oluşan bilgisel birikim zamanla düzenlenme ve bir nizam, intizam (sistem) içerisinde ele alınma fikrini doğurmuştur. Bilimsel sürecin bilgisel aşamasındaki bu faaliyetler "sorunlar aşaması" olarak adlandırılabilir. Ancak düzenleme ve bir nizam (sistem) içerisinde bilgileri sunma artık "disiplinleşme"yi gerektirdiğinden, bilgisel süreç yavaş yavaş bilimsel süreç niteliğine bürünmeye başlamıştır. Böylece bu bilgi geleneğinde "yöntem" (usul), "nazariye" ve "bilim" gibi kavramlar belirginlik kazanmıştır. Bilimsel sürecin ulaştığı bu aşamaya "disiplinleşme aşaması" diyebiliriz. Disiplinleşme aşamasında kazanılan belirginlik içerisinde oluşan düzenli bilgi kümeleri belli alanlara ait olduğundan bunların sınırları çizilerek her bir alan için belli bir konu tanımlanmıştır. Bu tür oluşumlara, konusuna göre adlar verilince, her bir ad verilen konunun bütünlük arz eden çalışma dalı olduğu bilincine varılınca bunlara artık "bilim" adı verileceğinden böylece tek tek tefsir, hadis, tarih, kelâm (felsefe) ve hukuk (fıkıh) gibi bilimler ortaya çıkmıştır. Burada ortaya çıkan sözünü etmeye çalıştığımız *bilince* "bilimsel şuur"; bilimlerin ortaya çıkmaya başladığı bu aşamaya da "adlandırma aşaması" diyebiliriz. Demek ki, bütün bilimsel süreçlerin ayrı özellikleri olsa da bilgisel etkenlerle düzenlendiği için bilimsel süreçlerde bilgisel aşama, sorunlar aşaması, disiplinleşme aşaması, adlandırma, gelişme aşaması, duraklama ve çöküş aşamaları gibi değişik aşamalar gözlemlemek mümkündür.

İşte İslam medeniyetindeki bilimsel süreçte oluşan iki tür birbirine paralel bilgisel faaliyet gözlemlemek mümkündür: Birincisi, tek tek ortaya çıkan bilimlerdeki tamamen bilimsel faaliyetler; ikincisi, oluşan umumî bilimsel gelenek içerisindeki düşünce okullarıdır. İşte Mu'tezile'yi de böyle bir süreç içerisinde ele almamız bilgisel (epistemolojik) bir gereksinimdir. Aksi halde belli öğretileri savunma adına Mu'tezile'yi değerlendirmek hatalı olur. Bu durumda bilgisel yaklaşımla Mu'tezile değerlendirilirse ne diyebiliriz?

Birincisi, "mezheb" kavramı, "düşünce okulu" olarak algılanmalıdır. Her bilim geleneğindeki kavramlar, diğer bilim geleneğine tam olarak aktarılamaz. Bu kavramların bir kısmı tam olarak diğer bilim geleneğinin kavramlarına çevrilebilir. Ancak diğer bir kısım kavramlar sadece "tekabül" yoluyla aktarılabilir. Diğer taraftan bir kısım kavramlar ise, hiç bir şekilde aktarılamaz. Şimdi biz maalesef Batı bilim geleneğinin kavramlarını kullanıyoruz ve böylece bilimsel faaliyetlerimizde ikilem oluşmaktadır. Mesele, Batı bilim geleneğinin bazı kavramlarının bizde karşılığı yoktur ve bunlar çevrilemez de; "deconstructionalism", "modernity", "astro-physics", "phenomenology", "nature", "atom", "transdisciplinarity", vs. gibi bir çok kavramlar. Ancak "ilim" kavramının

"science"a, "tabiat" kavramının "nature"a uyarlanması gibi "re'y" kavramı da, bugün için "theory" kavramına, "kelâm" "philosophy" kavramına tekabül etmektedir; "mezheb" ise, "school" kavramına tekabül etmektedir. Ancak biz "school" kelimesini önce Fransızca'dan "ekol" olarak alıp şimdi "okul" diye çevirdiğimizden "mezheb" kelimesini de "sect" kavramı karşılığı kullanmaktayız. Bu yanlıştır, çünkü İslam tamamen farklı bir din olduğundan İslam'da Hıristiyanlıktaki gibi "sect"ler yoktur. İslam'da sadece "düşünce okulları" (mezhebler) vardır. Olsa olsa bizdeki "fırka" kavramı, Batı geleneğinin "sect" kavramını tekabül yoluyla karşılayabilir.

İkincisi, ilim adamı olarak kendi işimize bakmalıyız, Allah'ın görevini üstlenmemeliyiz. Zira bizim görevimiz ilim adamı olarak görüşlerin ve nazariyelerin doğruluğunu, yanlışlığını incelemek iken biz bazen kolay olanı seçerek, görüşü eleştirmek yerine görüş sahibini eleştirmek adına onu küfür veya benzeri şeylerle itham etmeye kalkışıyoruz. İslam tarihinde maalesef bu çok kolaylıkla yapılan bir davranış idi. Bundan mutlaka vazgeçilmelidir. Bir kimsenin fazilet, veya imanına, küfrüne sadece Allah karar verebilir; bizle ise, Kur'an'da ve Sünnet'te belirlenen iman küfür ilkelerinden bunlar için ölçütler çıkarabiliriz. Fakat bu ölçütleri kişilere atıfta bulunarak kullanamayız. Kişilerin kendileri bu ölçütleri kendilerine uygulamak ve böylece kendi konumlarını ayarlamak durumundadırlar.

Üçüncüsü, Mu'tezile'nin diğer düşünce okulları ile ihtilâfa düştüğü konuların yeni bir yöntemle ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan en önemli mesele, yeni bir bilgi nazariyesi ihtiyacıdır. Çünkü İslam'ın ilk dönemlerinden beri bütün düşünce okulları arasındaki ihtilâfın çoğu, bilgi nazariyesi ile çözülebilecek sorunlardır. Ancak maalesef o dönemlerde böyle açık bir şekilde ifade edilmiş bir bilgi nazariyesi göremiyoruz. Ancak farazî bilgi nazariyeleri mevcut idi ve bu faraziyelerle büyük fikir çatışmaları olmaktadır. Şimdi bir bilgi nazariyesi geliştirecek olursak Mu'tezile ile diğer düşünce okulları arasındaki sorunların nasıl kısaca çözüldüğünü görebiliriz (böyle bir bilgi nazariyesi için bk. Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992, 2. baskı 2002; 5. Bölüm).

Mu'tezile'nin özellikle Ehl-i Sünnet ile ihtilâfa düştüğü konulara bakalım; bunlar genellikle *gaybî* konulardır. Gaybın bilinmeyeceği de hem Kur'an açısından, hem de bilgi nazariyesi açısından artık kesinleşmiş olduğuna göre, bu konuları tartışmak yersizdir. Bu bilgi nazariyesine göre, insanın bilgi kuvvelerinin gücü tam olarak ortaya konabilir ve sınırları ona göre çizilebilir. Böylece İslam düşünce tarihinde sorun olarak görülen bir çok konu kendiliğinden gündemi terk eder.

Bu açılardan bakıldığında Mu'tezile bir düşünce okulu olarak görüleceğinden İslam bilim geleneğine olan katkıları inkâr edilemez. Aslında İslam bilim geleneğinin tarihi incelendiğinde, ilk ortaya çıkan "fırka"nın Şîa olduğu ("fırka" belki de bizim bilim kültürümüz açısından "sect" kelimesine en yakın kavramdır) ve bunun zamanla belki de Mu'tezile ile eş zamanlı olarak düşünce okuluna dönüştüğünü söylemek mümkündür. Ehl-i Sünnet okulu ise, ancak daha sonraları belirginleşerek "düşünce okulu" olarak kurulmuştur. Bundan sonra, yani hicrî üçüncü yüzyıldan sonra, belki "fırka" olarak da Ehl-i Sünnet algılanabilir. Çünkü düşünce okulu (mezheb) olarak kurulduktan sonra fikirlerin gelişmesi sayesinde dinî hayatın bir çok yönüne bu fikirlerin uygulanması ile Ehl-i Sünnet "fırka"ya dönüşmüştür.

Böyle bir çerçeveye çizildiğinde Mu'tezile, her ne kadar "fırka" taassubuyla konuya yaklaşan bir çok kimsenin zoruna gitse de, İslam bilim geleneğinin önemli bir temel taşı olarak karşımıza çıkacaktır. Bu demek değildir ki, Mu'tezile'nin hiç hatası yok ve

bütün yönleriyle Mu'tezile kabul edilmesi gereken bir düşünce okuludur. Aslında bütün yönleriyle kabul edilebilecek olan hiç bir düşünce okulu yoktur. Bizler konuya tamamen bilimsel açıdan yaklaşarak değerlendirebiliriz. Bu açıdan her okulun doğrusunu ve yanlışını değerlendirmek durumundayız. Mu'tezile de bu okullardan biridir ve bu yönüyle İslam bilim geleneğinde bir çok bilimin doğmasına katkıda bulunmuştur. Biz bu okulun sadece dini ilgilendiren öğretilerine bakıp bir çırpıda silip atıyoruz. Halbuki Mu'tezile bilim geleneğimize çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bunların burada tek tek irdelenmesi mümkün olmadığından tekrar düşünce tarihimiz içerisinde Mu'tezile'nin kısaca umumî değerlendirilmesine geçebiliriz.

Yukarıda bilimsel süreçten söz ettik. İslam bilim geleneğinin bilimsel süreci ilk vahiyle birlikte bilimsel süreç olarak başlamıştır. Bu süreç İslam dünya görüşünün tam teşekkül etmesiyle oluşan bilimsel zihniyet ve bilgi yapısı sayesinde çok hızlı bir şekilde bilimleri doğuracak bir yapı kazanarak bilimsel sürece dönüşmüştür. Bu sayede Müslüman düşünürler, kendi çevrelerindeki bilimsel geleneklerle ilgilenmişler ve bu geleneklerden en önemlisi olan Yunan bilim ve felsefe geleneğini anlamaya çalışmışlardır. Duyulan bu ilgi içerisinde özellikle Mu'tezile düşünürleri, kullandıkları bilimsel yöntemin etkisiyle akla fazla önem verdiklerinden Yunan felsefesine daha fazla eğilmişlerdir. Bu sırada Mu'tezile'nin de elinde tam olarak gelişmiş bir bilgi nazariyesi olmadığından Aristoteles ve benzeri Yunan filozoflarından fazlasıyla etkilenmişlerdir. İşledikleri hataların çoğunluğu bu yüzdendir. Yoksa Mu'tezile, önce Yunan felsefesi çalışarak onlardan etkilenip akılcı olmuş düşünürlerimiz değillerdir. Bilimsel süreç hiç bir medeniyette dıştan içe doğru işlemez, sürekli içten dışa doğru ilerler ve bu ilerleyişinde yabancı kültür ve bilim geleneklerinden etkilenir. Bunun en bâriz örneği, günümüz Batı bilim geleneği ve İslam bilim geleneği arasında yaşanmaktadır. Başka bir örneğini geçmiş tarihten aramaya hiç gerek yoktur. Bu gerçeği bir tablo halinde aşağıda göstermeye çalışalım ki yanlış anlaşılmasın. Bu tablo Mu'tezile ve diğer bir çok düşünce okullarımız hakkında bize bakış açısı kazandıracaktır.

Tarihte değişik bir çok düşünce okullarında olduğu gibi Mu'tezile, geçmiş dönemlerde zaman zaman etkin olmuş ise de denebilir ki, beşinci yüzyıldan sonra İslam bilim geleneğindeki önemini kaybetmiştir. Elbetteki Ehl-i Sünnet de dahil olmak üzere Mu'tezile'den etkilenen değişik okullar olmuştur. Ayrıca bu düşünce okulundan etkilenen tek tek bir çok düşünürler olmuştur. Mu'tezile devamlılığını daha ziyade bu şekilde sürdürmüştür. Ancak bizim "okul" diye tanımladığımız bir konumda Mu'tezile'den söz etmek artık yanlış olur. Bence Mu'tezile tarihî rolünü oynayıp insanlık sahnesinden çekilmiştir. Onların düşünce nizamından değişik şekillerde her zaman istifade edebiliriz; ancak tablomuzda göstermeye çalıştığımız gibi çöküntü halinde olan İslam bilim geleneğini canlandırmaya yetecek muharrir gücü Mu'tezile'nin fikir boyutunda bulamayız. Aslına bakılırsa bu gücü, tükenmiş olan İslam bilim geleneğinin hiçbir düşünce okulunda bulamayız. Bu güç bizzat Kur'an'dadır; biz onu ilk asırlarda olduğu gibi düşünce nizamı olarak hayata geçirebilirsek, kendimiz o muharrir gücü günümüz bilimsel bilgilerini de kullanarak oluşturabiliriz.